

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ВИВЧЕННЯ БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВ

Людмила Дідківська (Київ)

За умов набуття українською мовою державного статусу розширюються межі її функціонування. Вона поступово включається до системи славістичної освіти багатьох вищих навчальних закладів за межами України як академічна дисципліна, відкриваються кафедри або секції україністики, готуються фахівці в цій галузі.

Разом з увагою до нової незалежної держави в світі поширюється інтерес до життя в Україні, до культури українського народу, його минулщини та сьогодення, до мови його носіїв.

За умов широкого розповсюдження в системі освіти багатьох країн світу російської мови вивчення української часто відбувається на базі існуючих знань саме російської, яка використовується як мова - посередник.

Система паралельного навчання спорідненим мовам спирається на широке коло зіставних досліджень мови, що вивчається, з рідною або мовою-посередником. Саме в цій площині по-новому осмислюються роздуми видатного українського мовознавця Л. А. Булаховського щодо одночасного вивчення близькоспоріднених мов, в основу якого покладено свідоме порівняння фактів цих мов. Відстоюючи цю ідею, учений не визнавав механічного заучування мовних правил, а спирався на змістові можливості мовних одиниць, на їх функції в мовному акті, в процесі мовлення (Л. А. Булаховський. Порівняльне вивчення української та російської мов. Журнал «Шлях освіти», №11-12, 1924 р., с. 74).

Системна спорідненість української та російської мов забезпечує сприятливі умови для паралельного їх засвоєння, що виявляється на рецептивному та репродуктивному рівнях. Інтерлінгвістичний фактор подібності / спорідненості мов найбільш суттєво впливає на транспозицію і підсилюється, якщо процес навчання відбувається на тлі рідної для студентів будь-якої слов'янської мови.

Дослідження фразеологічних систем української та російської мов у культурному аспекті через контрастивний аналіз допомагає чіткіше

увияти національно-мовну своєрідність кожного етносу, певною мірою реконструювати окремі сторони духовного і матеріального життя, шляхи і фактори розвитку світоглядів носіїв цих мов.

Фразеологічні системи української та російської мов на синхронно-му рівні характеризуються складним набором семантико-структурних і функціонально-стилістичних ознак, які визначаються комплексно, у взаємодії всіх компонентів. Одна і та ж реалія знаходить своєрідне відображення в кожній з мов, репрезентуючи певну систему асоціацій, притаманну кожному народові. В обох мовах існують певні групи одиниць, що оформлені за єдиними, інваріантними фразеосхемами, моделями, проте, багато з них отримує різні модифікації за умов спільної формальної організації.

Кожна мова має сталий набір асоціацій, що складають певну систему асоціативного мислення народу-носія мови. Людина вибирає в себе цю асоціативну систему мислення з дитинства, навчаючись говорити і складати слова у речення. Розрив асоціативних зв'язків можна помітити при переході на іншу мову, що характеризує білінгвів. Відбувається процес обмеження духовного потенціалу особистості й нації в цілому.

Людина орієнтується на звичні асоціації навіть вільно володіючи другою (нерідною) мовою. Тому при навчанні іншій мові необхідно наголосити на національно-культурному аспекті семантики слів і словосполучень (фразем), який можна дослідити через міжмовні порівняння асоціативних систем мов. Таке дослідження дозволяє виявити універсальні й специфічно-національні особливості, які найяскравіше представлені у системі фразеологізмів як елементів мови, що відтворюються, а не створюються у мовленні і являють собою сталу систему асоціативних зв'язків.

При контрастивному міжмовному аналізі фразеологічних систем української і російської мов привертає увагу характерний для кожної мови набір найбільш часто вживаних лексем, які, не належачи до країнознавчих одиниць, у сукупності визначають національну своєрідність не однієї фразеологічної одиниці (ФО), а цілої фразеологічної системи.

В українській і російській мовах номенклатура лексем, довкола яких зосереджене основне фразеотворення, в більшості співпадає. Можна окреслити такі групи тотожних одиниць:

1) соматичні ФО, головні компоненти яких входять до складу лексик, успадкованой зі спільнослов'янської мови - *основи (клевáти нóсом / клеváть нóсом, рукá руку мiє / рукá руку мóет, клáсти зуби на поліцю / класть зúбы на пóлку, втрачáти гóлову / теря́ть гóлову),*

2) ФО з компонентами-назвами різних явищ природи, назв рослинного і тваринного світів (*шукáти втру в полі / искáть вéтра в пóле, з'исти собáку (на чóму) / съестъ собáку (на чем)),*

3) ФО з компонентами-дієсловами, що позначають життєво необхідні дії, стани, процеси (*брати, давати, бити, іти* и под. / *брать, давать, бить, идти*), (*брати вола за роги / брать быка за рога, давати відкоша / давать отпор, іти на гачок / идти на удочку, бити себе в груди / бить себя в грудь*),

4) ФО з компонентами-назвами продуктів харчування, їжі, напоїв тощо, що загальним змістом відповідають звичаям східних слов'ян (*хліб-сіль / хлеб-соль, як сир в маслі купатися / как сыр в масле кататься*),

5) ФО з компонентами-назвами людей за родинними стосунками (*голод не тітка / голод не тетка, вікапаний батько / вилитый отец*),

6) ФО з компонентами-числівниками ДВА, ТРИ, СІМ (*два чоботи пара / два сапога пара, знати в три ший / знать в три шеи, працювати до сьомого поту / работать до седьмого пота*).

Проте існує група семантично тотожних ФО, компонентами яких виступають виключно українські чи виключно російські слова-назви землеробських культур, предметів харчування, одягу тощо. В цій групі відображені національно-специфічні уявлення, особливості асоціативних систем мислення двох народів. Ця група налічує також ряд фразеологізмів не мають семантичних відповідників у російській чи українській мовах, що можуть перекладатися лише описово. Звичайно це ФО на позначення певних національних звичаїв, відсутніх у іншій культурі.

Семантична цілісність ФО супроводжується деактуалізацією слів-компонентів, але їхнє первісне значення впливає на семантику фразеологізму. У складі багатьох ФО зберігаються слова, значення яких обумовлене національною специфікою, історією, народними звичаями, обрядами, ритуалами, традиціями.

Внутрішня форма ФО двох мов може відображати один і той же народний досвід, проте, в той же час, частина фразеологізмів, які своїм походженням завдячують старим уявленням про світ, природу, людину тощо, може не отримати в іншій мові утворення того ж походження. Так, російський фразеологізм *очертя голову* («бездумно, не дбаючи про наслідки»), пов'язаний з традицією окреслювати себе магічним колом для захисту від нещастя, отримує в українській мові семантичний відповідник *на відчай душі*, походження якого важко пояснити.

Багато традиційних для українського і російського народів звичаїв співпадають, проте вони не обов'язково стають основою для створення ФО. Кожен народ має свій «набір» понять і слів, які стають ключовими при фразеотворенні. В основі пари ФО може лежати один і той же образ, одна й та ж метафора, але в конкретній реалізації виявляються розбіжності, пов'язані з наданням переваги одним реаліям і відстороненням інших. Так, українському фразеологізмові *небо з макове зернят*

ко здалося із значенням «стає надто важко, погано, страшно» відповідає російський *небо с овчинку показалося*.

Національно забарвлена ФО може набувати такого своєрідного змісту і такого функціонально-стильового вираження, що навіть у близькоспорідненій мові важко віднайти до неї еквівалент («Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология.» Киев, «Наукова думка», 1991, с. 292).

Ряд утворень, що включають назви частин тіла людини, носить національно-специфічний характер, обумовлений змінами образно-мотиваційної основи і структурно-семантичної моделі. Таку групу саме складають ФО зі стрижневим компонентом-назвою частини тіла: *бути сілля в оці / быть бельмом в глазу, заплющити очі та відкрити / відкрасить да відбросить, ні з очей, ні з плечей / ни рожки, ни кожи*.

Частина компонентів ФО однієї мови втрачає тематичну співвіднесеність в іншій мові і будується на принципово відмінній внутрішній формі: *хоч з лиця воду пий / хоть куда, хоч би трішки / хоть бы в одном глазу, хоч верть-круть, хоч круть-верть / что в лоб, что по лбу*. Такі фразеологізми перекладаються описово; наприклад укр. *передати куті меду* із значенням «загубити почуття міри, зробити або сказати щось не до ладу» відповідає рос. *хватить через край* з іншою внутрішньою мотивацією і структурною моделлю.

Таким чином, семантично тотожні ФО можна згрупувати тематично, виділяючи при цьому спільне або інваріантне фразеологічне значення, яке в кожній конкретній реалізації може мати певні функціонально-стилістичні особливості.

Одну з таких тематичних груп семантично тотожних ФО складають фразеологізми, які репрезентують особливості національного побуту, окремі засоби виробництва, домашні й трудові обов'язки тощо:

- перший ряд ФО цієї групи об'єднується узагальнюючим поняттям *хати* як «рідного дому, господарства»: *рідна домівка / родная сень, усякий двір хазяйським оком держиться / без хазяина дом сирота, видно хати, та даліко чухрати / близько видать, да даліче мигать;*

- другий ряд ФО групується навколо слів, що позначають дії, трудові процеси: *водю брызкати (на кого) / бросать камешки в огород, годувати жданиками / кормить завтраками, брехати - не ціпом махати / врать - не мякину жевать;*

- окремо виділяються фразеологізми із інваріантним значенням «вільний від роботи час»: *гуляцим часом / в свободное время, на свободе, на досуге, гуляти гуляти / гулять без меры*.

У семантично тотожних ФО виявляються семантичні нашарування, викликані особливостями зовнішності представників однієї та другої нації. В українській фразеології активним при фразеотворенні виявляється субстантив *чуб* (*чуприна*), що походить від козацького звичая

залишати на голові довгого чуба (оселедця). В російській мові таким конструкціям відповідають утворення іншої мотивації: як правило, еквівалентними виступають ФО з компонентом *волосы*, який не вказує на характер зачіски і не несе когнітивне навантаження:

*нагрѣти чуба / задать жару (пара), дать духу,
рвать на собі чуба / рвать на себе волосы,
попогрѣти чуба / рабѣтать до седьмого пота,
мѣряться чубами / мѣряться силою,
чуба нам'яти / намять бока.*

Національно-специфічні уявлення, образи фольклорного та міфологічного походження відображені в частині ФО з компонентами-назвами істот і тварин:

*хѣбрих / гусь лапчатый,
попасти, як муха в окріп / попасть, как в борщ таракан,
бреше, як рудий собака / врет, как сивый мерин,
п'яте колесо до вѣза / оставной козы барабанидж,
вертѣтися, як муха в окрѣпі / вертѣться, как белка в колесе.*

Український національний колорит зберігає група ФО зі стрижневими словами-назвами розповсюджених в Україні рослин, що мають символічну семантику:

*гарбуза давати (піднести, підсунути) / отказать свѣтающемуся,
гарбуза дістати (зісти, потягти) / получить отказ от девушки,
к котѣрой свѣтаешься,
в гречку плигати / изменять, прелюбодействовать,
Як Пилип з конопель; як дурень з конопель; вискочити з своїх конопель
/ с бѣхты-барэхты,
втѣрти часника; не їла дурна часнику / всѣтять по первое число.*

Активним при фразеотворенні виступає в українській мові символічний образ маку:

*сісти маком / сесть на мель,
у голові мак цвітє / молодѣ-зелено,
як коза з маку; мов Кузьма з маку; ускочити в мак / с бѣхты-барэхты,
втѣрти маку / всѣтять по первое число,
зацвісти маком / как маков цвет,
як за грѣш маку / дешевле пареной репы (в Росії репа вважалась
найдешевшою стравою у селянській кухні).*

В українській фразеології характерними виступають ФО зі словами-компонентами *джмель*, *в'юн*:

*в голові джмелі гудуть; джмелів слухати / броситься в галову,
звивається в'юном / извивается ужом.*

Національно-специфічні фразеологізми представлені також у групі ФО з компонентами-назвами продуктів харчування, їжі, напоїв. Кожна

з таких ФО орієнтована на прояви близьких, але не тотожних умов побуту двох народів:

укр. *як вареник у м'ясі (катається) / как сыр в масле (купается),
передати куті меду / хватить через край,
піва наварити / наделать хлопот, беды;*
рос. *лпнтем иди хлебать / дёрка на дёрці; злидні обсіли,
печь как блины / простіше простого,
піва не сварішь / діла не зробиши.*

Деякі компоненти ФО - назви предметів традиційного народного побуту - утворюють специфічні для кожної мови конструкції (укр. батіг, писанка, ковчійка, глек, макітра, рушник, рядно і рос. башмак, лько):

укр. *батогом обуха не переб'єш / плєтью обуха не перешибєшь,
як дурень з писанкою / как дурак с писаной торбой,
на руку ковчійка / на руку,
розбіти глек / поссориться,
голова як макітра / голова с пивной котел,
на рушнику стати / пожениться,
мокрим рядном накріти / вnezапно вбругать, поймать на чем-то,*
рос. *под башмаком быть у кого-н. / під каблуком бути у когось,
не всякое лько в строк у / не за всяку провину кіем у спину,
лька не вьажет / языкá не поверне,
не льком шит / не в тім'я бітий.*

Переважно зі специфічним національним забарвленням використовуються у фразеотворенні імена людей і прізвиська тварин в узагальнено-символічному значенні; багато з них пов'язуються з тими чи іншими властивостями людей:

укр. *Іван Безрідний, Сáхар Мєдович, Глек Макітрович, Михайло Незгадайло,*
рос. *Лисá Патрикєевна, Фомá Невєрующій.*

Певна частина імен закріплена за окремими ФО:

укр. *Іван, Кузьма, Марко, Микита, Микола, Михайло, Пилип, Рябко, Савко, Сірко, Сидір,*

рос. *Іван, Кузьма, Мартын, Маланья, Селифан, Сенька, Сидор, Емелья.*

Наприклад:

*мелі, Іване, доки вітру стáne; говорів Мирон рябї кобіли сон / мелі,
Емелья, твоя недєля,
ані пан, ані Іван / ни в городе Іван, ни в селє Селифан,
по Савці свїтка / по Сєнке шáпка,
де Сидір козам роги править / кудá Мака́р телят не гонял.*

Особливо багато ФО з компонентами-іменами людей налічує українська фразеологія:

*ні сюді Микита, ні туді Микита,
на Микóли та нїкóли,
як Пили́п з конопєль,*

*якій Сáva, так й слава,
но́ситься, як Ка́тря в постола́х.*

Перше, що впадає в око, коли переглядаєш цей покажчик, - функціонування імен у складі фразеологічних одиниць не у своїй звичайній ролі найменування, а в ролі загальної назви (див. про це Л. Г. Скрипник. Фразеологія української мови. К., «Наукова думка», 1973, с. 113). Особливо показовими в цьому плані є ФО, згруповані навколо імені *Іван*, яке найчастіше уособлює соціальне поняття - «проста людина, трудівник, бідняк»: *Як не́ буде Іва́на, то не́ буде па́на; Що влі́ьно па́нові, не влі́ьно Іва́нові; Па́н з па́ном, а Іва́н з Іва́ном; Не дай, бб́же, з Іва́на па́на.*

Ціла низка людських імен, набувши узагальненого значення, зблизилася із лексемами емоційно-оцінного характеру. Вже здавна в Україні невдах називають *ХОМОЮ* чи *ХИМКОЮ*, некультурних, «неотесаних», недоумкуваних - *Гапкою, Феською, Хіверю*, дурнів - *Стецьком*, неуважних, неспритних - *Солохою, Солопієм* тощо.

Атмосферою іронії чи зневаги оточені ці імена в складі деяких фразеологічних конструкцій:

*допа́вся як Стецько́ (Ма́ртін) до мі́ла;
і зза́ду зна́ть, що Хо́мою зва́ть,
Стецько́ з печі́, Стецько́ на піч (те саме, що дурні́й з печі́, дурні́й на піч),
дурно́го Ки́рила і Хи́мка побі́ла.*

Таким чином, можна зазначити, що унікальність ряду фразеологізмів визначається не тільки характерними відмінностями у номінації, а й екстралінгвістичними факторами, насамперед відсутністю в культурі однієї з мов відповідного денотата або розбіжностями щодо частоти вживання мовної одиниці в обох мовах. Як свідчить наведений матеріал, більшість ФО мають в своєму складі діахронічні національно-культурні компоненти, які виконують певні стилістичні функції і несуть значне експресивно-емоційне і когнітивне навантаження.